

KATEGÓRIE PRIESTORU A ČASU V SYSTÉME KATEGÓRIÍ DIALEKTIKY

EMIL DRAGŮŇ, Ústav marxizmu-leninizmu pri VŠP, Nitra

DRAGŮŇ, E.: The Categories of Space and Time in the System of the Categories of Dialectics. *Filozofia* 34, 1979, No 4, p. 402—414.

The system of the categories of dialectics represents a complex of basic groups of categories: the forms of existence of matter, objectness, connection and development. It is built on the basis of these principles — objectness of reality, universal connection of phenomena, development of material phenomena, progress of cognition from the abstract to the concrete, from phenomenon to substance, connection of categories. The categories of space and time as the categories of forms existence of matter are component part of determination of all other categories. The categories of objectness express more deeply internity, the category of connection — externity and the category of development expresses the unity of internity and externity of space and time.

Marxistický materializmus kriticky prekonáva celé dovtedajšie filozofické myslenie, či už materialistické alebo idealistické. Odhaľuje a prekonáva hlavný nedostatok každého predchádzajúceho materializmu, ktorý podľa Marxa spočíva v tom, že „predmet, skutočnosť, zmyslosť chápe len vo forme *objektu* čiže „*nazerania*“ (8, s. 59) a nie ako zmyslovú ľudskú činnosť, prax. Engels o niekoľko desaťročí neskoršie vystúpil proti nazeravému materializmu a rovnako zdôrazňoval význam spoločenskej praxe v poznaní skutočnosti. Napísal, že prírodné vedy „práve tak ako filozofia až doteraz zanedbávali vplyv činnosti človeka na jeho myslenie, poznajú iba prírodu na jednej strane a myslenie na druhej strane. No práve premena prírody človekom, nie príroda sama ako taká, je najpodstatnejšou a najbližšou základňou ľudského myslenia, a tak ako sa človek naučil meniť prírodu, tak rástla jeho inteligencia.“ [3, s. 184]

Marxisticko-leninské chápanie praxe umožňuje vedecky vystihnúť skutočné postavenie človeka v komplexe spoločenských javov a procesov, ktoré je vo svojej podstate spoločensko-praktické. (8, s. 61) Objektívna dialektická súvislosť človeka, spoločnosti a prírody je veľmi komplikovaná. Predmarxistický materializmus na odhalenie jej podstaty nestačil, rovnako to nemohol a nemôže urobiť ani idealizmus. V súvislosti s riešením významu spoločenskej praxe klasici marxizmu-leninizmu poukazovali aj na spätosť praxe s procesom kategoriálnej reflexie skutočnosti. Dialektikomaterialistické chápanie praxe sa organicky prelína všetkými ich prácami, bez ohľadu na to, či sa zaoberajú aj inými otázkami než gnozeologickými. Nás zaujímajú ich stanoviská v konkrétnych prístupoch odhaľujúcich podmienenosť formovania filozofických kategórií spoločenskou praxou. V konkrétnych súvislostiach pri analýze podstaty všeobecného a zvláštneho Marx v liste Engelsovi si kladie otázku:

čo by povedal Hegel, keby sa „dozvedel, že *všeobecné* (das Allgemeine) neznamená u Nemcov a severanov nič iné ako spoločnú pôdu a *zvlášťne* (das Sondere, Besondere) nič iné ako súkromný majetok oddelený od obecnej pôdy? Veď tu logické kategórie vznikajú z „našich stykov“ (1, s. 177) Marx tým zvýraznil tesnú zviazanosť vzniku kategoriálneho odrazu skutočnosti s praxou, s „našími stykmi“. Podobne tak v inej súvislosti Engels v *Dialektike prírody* zvýrazňuje, že „*činnosťou človeka* vzniká predstava *kauzality*, predstava, že jeden pohyb je *príčinou druhého*“ (3, s. 184) Rovnako V. I. Lenin, vychádzajúc z prác Marxa a Engelsa, rozvíja ich chápanie spätosti spoločenskej praxe a poznania (a špeciálne filozofických kategórií). Zvýrazňoval skutočnosť, že logické kategórie sú skratkami nekonečného počtu jednotlivostí vonkajšieho bytia a činností, ktoré potom naopak tejto činnosti, t. j. praxi slúžia. (4, s. 94—95) V materiálnej skutočnosti praktická činnosť musela nespočetnekrát viesť vedomie človeka k opakovaniu rozličných logických figúr, aby sa tieto mohli stať axiómami. (4, s. 200, 227) Lenin zdôrazňoval, že teoretické poznanie musí vystihnúť bytie v jeho nevyhnutnosti a všestrannosti. Vo filozofii to znamená vystihovať skutočnosť systémom filozofických kategórií. Tento pojmový či kategoriálny odraz objektívnej skutočnosti sa dosahuje prostredníctvom praxe. (4, s. 220—221)

Vychádzajúc z týchto základných stanovísk, rozvíjajú riešenie spätosti spoločenskej praxe a poznania vo svojich prácach marxistickí filozofi. Napr. veľmi výrazne sa prejavuje v práci Spirkina (20), v ktorej analyzuje vznik vedomia a kategoriálnej formy odrazu skutočnosti. Podľa Pavlova logická povaha filozofických kategórií je daná ich genetickou súvislosťou s praktickou činnosťou človeka. Kategórie vyrastajú z praxe a sú jej ideálnym zovšeobecnením a predĺžením. (22, s. 13) U Kopnina východiskom chápania dialektickej logiky je téza, že pojmy a kategórie ako nástroje dialektickej logiky vystihujú prírodu danú vo forme pretvorenej na základe ľudských potrieb. (12, s. 171)

Predmarxistický materializmus vychádza z teoretických a spoločenských predpokladov svojej doby. Nemôže vysvetliť objektívnu spoločensko-praktickú zakotvenosť človeka v skutočnosti v jej plnej konkrétnosti. Nemá také prostriedky, ktorými by túto komplikovanosť v jej plnosti zvládol. Inštrumenty, ktorými disponuje, umožňujú len zjednodušený prístup, vychádzajúci z postulovania „hotovej“ homogénne diferencovanej prírody. Jej najhlbším základom sú ontologicky absolútne nemenné hmotné prvky. Prírodné javy sú len kvantitatívne sa líšiace kombinácie uvedených elementov. Metafyzicky chápe aj subjekt poznanie ako niečo hotové, ukončené. Subjekt vystupuje ako „reálny človek pochopený ako biologické individuum vytrhnuté zo sociálnych vzťahov a od narodenia disponujúce všetkými schopnosťami nevyhnutnými pre poznanie“. (6, s. 32) Vzťahy medzi objektom a subjektom chápe ako vonkajšie. (3, s. 184; 16, s. 32) V gnozeologickej rovine ich podstatou bolo

„uchopovanie“ predmetov prírody, ktoré sa redukovalo na mechanicky chápané nazeranie, odrážanie predmetov skutočnosti v mozgu subjektu. Úzko individuálne reflektovanie objektu malo náhodný a nie vnútorný, historický charakter, alebo v idealizme sa realizovalo prostredníctvom nejakého „tretieho“ člena. (16, s. 33) V tejto konštelácii vzťah medzi subjektom a objektom predstavoval metafyzické vystihnutie momentu celostného objektívne existujúceho prakticko-spoločenského procesu. Nestačilo vysvetliť dynamickosť procesu poznávania a ďalšie jeho aspekty a viedlo k ontologizácii kategórií. (11, s. 31) Rovnako nesprávne je aj stanovisko idealizmu (i keď vystupuje s kritikou tohto materializmu) napr. u Kanta či Hegla vzhľadom na absolutizáciu iných aspektov filozofických kategórií. (11, s. 31)

Marxistické prekonanie nedostatkov predchádzajúceho materializmu v poznávaní dejín ľudskej spoločnosti vo všeobecnosti nie je náhodné. Pre marxistickú filozofiu sa stalo nevyhnutnosťou vedecké vysvetlenie podstaty a významu spoločenskej praxe v živote spoločnosti a v poznaní. Zásadne odmietla a prekonala vulgarizujúce chápanie praxe ako „čachrárskej“ činnosti rovnako ako jej idealistickú redukciu iba na duchovnú činnosť.

Objektívna vnútorná dialektická súvislosť spoločenskej praxe a poznania prešla vývojom od neoddeliteľnej spätosti praktickej a poznávacej činnosti v počiatočnom stupni vývoja spoločnosti k ich vzájomnému oddeľovaniu na dve samostatne vystupujúce stránky. (7, s. 30—52; 20) Objektívna existenčná súvislosť oboch pólov sa „zatemnila“ do tej miery, že sa „dištancia“ medzi nimi neobyčajne zväčšila. Bolo to zapríčinené určitou „petrifikáciou“ otrokárskych výrobných síl a dosiahnutím kategoriálneho poznávania skutočnosti. Podstatu otrokárskych výrobných síl tvorili viac-menej produktívne pracovné sily, ktorých efektívna produktivnosť sa neznásobovala zložitými výrobnými prostriedkami. Výroba mala kvalitatívne monotónny charakter s pomalými kvantitatívnymi modifikáciami. Otrokárske spôsoby výroby vytvára podmienky pre kategoriálne poznanie skutočnosti, jeho deduktívna mohutnosť umožňovala dynamizáciu procesu poznania. Nevystihla sa jeho prakticko-spoločenská podmienenosť, a preto sa zvýrazňuje samostatnosť poznávania voči pracovnému procesu.

V miliárdkrát opakovaných aktoch pôsobenia človeka na konkrétne javy a procesy materiálnej skutočnosti sa kryštalizuje určitá invariantnosť, ktorá je formou prejavu objektívne existujúcej stálosti prostredníctvom historickej spoločensko-practickej činnosti. Táto invariantnosť má dva neoddeliteľné rozmery: extenzitu a intenzitu. Objektívne existujú v existenčnej súvislosti, ale poznávané boli v disparátnej podobe. Až uvedomelé vystihnutie objektívnej jednoty intenzívno-extenzívnej dimenzionality invariantnosti *prostredníctvom spoločenskej praxe* predstavuje nevyhnutnú podmienku kategoriálnej reflexie skutočnosti. A tak sa kategórie stávajú skratkou nielen „nekonečného množstva“ jednot-

livostí vonkajšieho sveta... (ale aj E. D.) činnosti". (4, s. 94—95) Kategórie ako ideálne „formy existencie všeobecných vlastností a súvislostí skutočnosti, všeobecných zákonov dialektiky sú tiež i určitými formami odrazu praktickej činnosti, reálneho života ľudí". (6, s. 148; 11, s. 30—37)

Spoločenská prax v komplexe objektívne pôsobiacich faktorov, ako aj objektívne duchovných pôsobení má dynamický charakter. V závažnej väzbe umožňuje čoraz produktívnejšie pôsobiť na prírodu, spoločnosť a človeka. Na druhej strane to znamená rozširovanie zdroja nášho poznávania.

Na základe tohto možno konštatovať dynamickosť vystihovania invariantnosti v komplexnosti jej intenzívno-extendívnych stránok. V jej postupnej, historicky realizovanej konceptuálnej reflexii je možno vystopovať závažné etapy teoretickej vystihnuteľnosti materiálnej skutočnosti. Tieto jednotlivé stupne vo vývoji poznania sú predstavované závažnými systematicko-kategoriálnymi osvojeniami si objektívnych procesov. Ide o dialektický vývojový proces vnútorne protirečivý, plne vystihnuteľný marxistickou dialektikou. V nej sa nielen kategoriálny systém zachováva, ale nevyhnutne mení, vyvíja, a to tak, pokiaľ ide o počet, ako aj o obsah kategórií. (13, s. 119—134) Tým sa [a to je na prvý pohľad paradoxné] neobyčajne hlboko vystihuje objektívna stálosť, podstata skutočnosti, ktorá však nie je absolútne nemenná.

Predpoklady systematizácie kategórií dialektiky

Aktuálnym teoretickým problémom marxistickej filozofie sú otázky spojené so systematizáciou kategórií materialistickej dialektiky. Na tomto poli sa urobilo veľa záslužnej práce najmä zásluhou systematického výskumu sovietskych filozofov. Aj keď existujú rozdielne prístupy k systematizácii kategórií dialektiky, predsa sa uznáva jej veľký význam. Vidieť to na stanoviskách niektorých sovietskych filozofov. Podľa *Kopnina* systém kategórií vyjadruje zvláštnosti a mohutnosti vedecko-teoretického myslenia danej doby (12, s. 198), ale aj systém princípov ľudskej činnosti. (12, s. 183) *Kopnin* a *Dyšlevij* konštatujú, že systém kategórií tvorí intelektuálne pozadie epochy, bez ktorého neexistuje žiadna produktívna činnosť. (15, s. 57) Podľa *Šeptulina* len v systéme kategórií dialektiky sa môže plne vyjadriť obsah všetkých kategórií, komplex súvislostí a stránok javov a dôsledne vyjadriť materialistický svetonázor. (22, s. 71) A podľa názorov *Pancchavu* a *Pachomova* len systém kategórií umožňuje riešiť teoretické problémy, a tak plne ukázať teoretickú a metodologickú funkciu marxistickej filozofie. (18, s. 36)

V prácach sovietskych filozofov sa problematike systematizácie kategórií venuje pozornosť len v posledných rokoch. Výsledkom tohto skúmania bolo zdôvodňovanie základných princípov systematizácie kategórií. Uvedieme formulovanie princípov systematizácie kategórií niekto-

rých autorov. *Tugarinov* (1956) zvýrazňoval nevyhnutnosť postupu od poznávania vecí k poznaniu vlastností až vzťahov. *Bibler* (1958) zvýraznil význam princípu postupu poznania od abstraktného ku konkrétnemu. *Suvorov* (1960) sa opierať o princíp postupu poznania od živého nazerania cez abstraktné myslenie k praxi. *Rozental'* (1960) vychádzal z princípu postupu poznania od jednoduchého k zložitému a jednoty logického a historického. *Kopnin* (1961) rozpracoval systematiku kategórií na základe princípu jednoty logiky, dialektiky a gnozeológie a riešenia základnej otázky filozofie. Podobne tak *Šeptulin* (1966, 1967, 1971) vychádza z princípu, že kategórie sú stupne poznania skutočnosti a z princípu jednoty logiky gnozeológie a dialektiky. *Sitkovskij* (1960) a *Minasian* (1966) zvýrazňujú nevyhnutnosť opierať sa o princíp postupu poznania od abstraktného ku konkrétnemu, jednoty logického a historického a jednoty logiky, dialektiky a gnozeológie. *Širokanov* (1969) rozpracúva systematizáciu kategórií na základe princípu objektívnosti poznania, jednoty logického a historického, následnosti a postupnosti kategórií a protirečivosti kategórií. *Pancchava* a *Pachomov* (1973) vychádzajú z princípu riešenia základnej otázky filozofie, postupu poznania od abstraktného ku konkrétnemu, od javu k podstate, od jednoty logického a historického. *Kopnin* (1973) uvádza tieto požiadavky na systematizáciu kategórií: princíp jednoty logiky, dialektiky a gnozeológie, jednoty logického a historického, prechodu od abstraktného ku konkrétnemu, vychádzať z rozvoja spoločenskej praxe a z analýzy poznávacieho procesu.

Opierajúc sa o tento široký záujem o riešenie princípov systematizácie kategórií dialektiky, uvádzame aj náš pokus o riešenie danej otázky. Za základný princíp systematizácie kategórií dialektiky považujeme princíp materiálnej jednoty sveta. Jednota sveta nespočíva v nejakej „čistej“ jednote, lebo takáto jednota sa redukuje len na konštatovanie toho, že prvky sveta sú a to „im nemôže dať ďalšie spoločné alebo nie spoločné vlastnosti, ale všetky vlastnosti zo skúmania zatiaľ vylučujú“. (2, s. 36) Jednota sveta spočíva v jeho materiálnosti a dokazuje ju celý rozvoj špeciálnych vied a filozofie. (2, s. 37) Tak najzákladnejšia určenosť či vlastnosť javov sveta, ktorá ich robí jednotnými, je vlastnosť byť objektívne reálnym — materiálnym.

Prínos marxistickej filozofie do skúmania jednoty sveta je dôsledné materialistické chápanie tejto jednoty. Mechanisticko-materialistické chápanie jednoty sveta dospelo ku konštatovaniu najhlbšej štruktúrálnej totožnosti javov sveta (10, s. 42) a vylúčenia vývoja ako určenosti sveta. Hegel naopak spája princíp jednoty a vývoja sveta, ale na idealistickom základe, ktorý vylučuje dôslednú spätosť oboch princípov. Marx, Engels a Lenin prekonalí tieto nedostatky riešenia problematiky jednoty sveta a realizovali ďalší kruh vo vývoji poznania, negáciu negácie. Dospeli k dôslednému zjednoteniu princípu jednoty s princípom

vývoja, keď videli materiálnu jednotu sveta tiež vo vývojom aspekte. (10, s. 63; 4, s. 273)

Pritom nejde o úplnú odlišnosť oboch princípov, ale o ich organickú spätosť. Materiálnosť sveta je komplexná vlastnosť, ktorá ako svoje nevyhnutné aspekty zahŕňa objektívnosť existencie, mnohotvárnosť a súvislosť prvkov predmetnosti a ich vývoj. Diferencovanosť hmotnej skutočnosti má objektívny charakter, jej prvky sú hmotné veci, existujú objektívne. (5, s. 90) Lenin pri obhajobe Engelsových materialistických názorov zdôrazňoval objektívnu existenciu „vecí mimo nášho vedomia, ktoré vyvolávajú pocity tým, že pôsobia na zmyslové orgány. Nemožno byť materialistom a neriešiť túto otázku kladne“. (5, s. 99) Odmietá tak všetky vytvorené a možné idealistické koncepcie predmetnosti.

Každý predmet je relatívna stálosť vlastností s podstatnou štruktúrou. (7, s. 129) Predstavuje zložitý materiálny jav, ktorý je nevyčerpatelný. Celý nekonečný komplex hmotných predmetov predstavuje *predmetnosť* skutočnosti. Má objektívny charakter, je nekonečne rôznorodá, extenzívne a intenzívne nevyčerpatelná.

Žiaden prvok objektívnej predmetnosti nie je predmetom, vecou, ktorá by bola výlučne vecou osebe, t. j. takým prvkom, ktorý by predstavoval absolútne uzavretý izolovaný útvar, útvar „bez okien“. Lenin v tejto súvislosti zdôrazňoval myšlienku, že každá „konkrétne vec, každé konkrétne niečo je v rozmanitých a často protirečivých vzťahoch ku všetkému ostatnému, ergo býva sebou samým aj iným“. (4, s. 145, 153) Preto, že ide o prvky materiálnej predmetnosti, sú to predmety aj pre iných v tom najvšeobecnejšom zmysle. Existujú v nekonečne mnohotvárnom vzájomnom pôsobení, čo vylučuje každú absolútnu pretržitosť. Vyjadrené slovami Engelsa, príroda je systémom súvislostí a procesov (3, s. 158), teda objektívna predmetnosť má dialektickú povahu. A práve existencia týchto súvislostí, vzájomných pôsobení prvkov predmetnosti skutočnosti je základňa, ktorá umožňuje ich poznanie. Spoločenská prax je len jednou formou prejavu objektívnej súvislosti javov, ktorá sa realizuje v špecifických spoločensko-historických podmienkach a je bezprostredným zdrojom poznania.

V tejto súvislosti vystupujú prvky predmetnosti aj voči časti prvkov predmetnosti — ľuďom. Predmety ani voči nám nie sú len vecou osebe, ale sú aj vecou pre nás. Lenin zdôraznil v tejto súvislosti myšlienku, že rozdiel je len medzi tým, čo je poznané a čo ešte poznané /nie je. (3, s. 115). Ak je možné používať termín vec osebe, tak len na označenie toho, čo sme na veci ešte nepoznali. A každé poznanie je prechod veci osebe na vec pre nás. (4, s. 90) V každom inom význame, ktorý by bol variantom kantovského prístupu, je neprijateľný. Slovami V. I. Lenina „vec osebe je jalová, neživotná abstrakcia. V živote býva v pohybe všetko bez výnimky priam tak „osebe“ ako aj „pre iných“, vo vzťahu k inému prechádzajúc z jedného stavu do druhého“. (4, s. 115)

Objektívna predmetnosť vo svojej nekonečnej mnohotvárnosti určuje predmetnosť vedomia. [20, s. 261] Opak tvrdí subjektívny idealizmus, podľa ktorého predmetnosť skutočnosti je podmieňovaná vedomím. Dlhodobý, zložitý historický vývoj poznania materiálnej skutočnosti v dialektickej spätosti so spoločenskou praxou a absolútnou a relatívnou pravdou vyvracia každú subjektivistickú deformáciu a zároveň potvrdzuje, že predmety ako prvky objektívnej predmetnosti sa odlišujú od vecí našich predstáv, poznania [4, s. 104], avšak nejde a nemôže ísť o absolútnu odlišnosť.

Na základe tohto možno uviesť tieto základné požiadavky na systematizáciu kategórií dialektiky:

1. vychádzať z objektívnej predmetnosti hmotnej skutočnosti,
2. z objektívne univerzálnej súvislosti materiálnej skutočnosti,
3. vychádzať z princípu vývoja hmotných javov,
4. zachovať postup poznania od javu k podstate,
5. zachovať postup poznávania od abstraktného ku konkrétnemu,
6. rešpektovať vzájomnú, súvislosť kategórií.

Systematizácia kategórií dialektiky

Len spoločenská prax je tým „prostriedkom“, ktorý nám umožňuje prezentovať objektívnu povahu skutočnosti. Pochopiteľne, nie v úplnosti, ktorá by už nepredpokladala žiadnu modifikáciu. Opak je pravdou, prvok objektívnej predmetnosti sa odhaľuje, a to v neustálej vývojovej modifikácii a teda v úplnosti prenikajúcej k podstate skutočnosti.

Odhaľuje sa fakt, že pred vedome činným subjektom sa rozkladá nekonečná sieť prírodných a spoločenských javov. [4, s. 97] A práve táto „sieť“ javov vyjadruje najelementárnejšie určenie predmetnosti skutočnosti. Uzly na sieti súvislosti prírodných a spoločenských javov sú materiálne javy. Rozvoj spoločenskej praxe podmieňuje vývoj poznania a postupne sa sieť prírodných a spoločenských javov vedome reflektuje v podstatnejšej rovine. Vo veciach sa odhaľujú všeobecné podstatné určenosti. A práve invariantnosť týchto určeností každého prvku materiálnej skutočnosti sa reflektuje v kategoriálnej podobe (v kategoriálnej sieti). Každá kategória vystihuje určitú všeobecnú podstatnú určenosť prvkov skutočnosti, a tak predstavuje „uzol“ spojenia všetkých prvkov skutočnosti. Kategórie vystupujú ako prvky štruktúry intelektuálnej reflexie podstaty skutočnosti. Pomáhajú nám poznávať a ovládať veci [4, s. 97], vystupujú ako uzly kategoriálnej siete, ktorá sa modifikuje a vyvíja [4, s. 117, 153], vyjadrujú syntézu vývoja poznania od vonkajšieho, náhodného k podstate.

Objektívne existujúca predmetnosť skutočnosti nie je holá, nehybná, metafyzická, lebo každá konkrétna vec je v nespočetne mnohotvárných vzťahoch ku všetkým ostatným veciam. [4, s. 144—145, 153] A tak pre

poznávanie predmetnosti skutočnosti v jej imanentnej diferencovanosti v súvislostiach je nevyhnutný ďalší krok v poznaní. Stupeň dosiahnutého poznania je konkrétnejší než zastavenie sa na úrovni vystihnúť predmetnosti skutočnosti. Ešte hlbšie preniknutie do povahy skutočnosti sa dosahuje poznaním vývoja hmotných javov.

Vychádzajúc z tohto predkladáme základný náčrt systematizácie kategórií dialektiky. Kategórie dialektiky rozdeľujeme do týchto štyroch skupín:

- a) kategórie foriem existencie hmoty,
- b) kategórie vystihujúce objektívnu predmetnosť,
- c) kategórie vystihujúce súvislosť hmotných javov,
- d) kategórie vystihujúce vývoj hmotných javov.

Zaradenie jednotlivých kategórií do uvedených skupín je samo o sebe zložitým problémom. Len pre ilustráciu nášho chápania uvedieme, že do prvej skupiny kategórií možno zaradiť napr. kategórie hmota, pohyb, priestor, čas, protirečenie atď. Do druhej napr. obsah a formu, jedinečné, všeobecné a zvláštne, kvalitu a kvantitu, podstatu a jav, protiklad atď. Do skupiny kategórií odrážajúcich objektívne súvislosti v realite, napr. kategórie vzájomná súvislosť, vzájomné pôsobenie, príčina a účinok, nevyhnutnosť a náhodilosť atď., do poslednej napr. kategórie vývoj, konkrétne a abstraktné, možnosť a skutočnosť atď. ...

Navyše každá skupina kategórií je otvorená. Počet jej prvkov sa rozvojom poznania zväčšuje. Tým je otvorený celý systém kategórií. Postup odrazu skutočnosti postupom v jednotlivých skupinách predstavuje pohyb poznania k hlbším podstatám materiálnej skutočnosti. Pochopiteľne, v konkrétnych analýzach sa kategórie uvedených skupín prelínajú. Rozdelenie je teda len relatívne.

Miesto kategórií priestoru a času v systéme kategórií dialektiky

Vedecké poznanie svojou diferenciačno-syntetickou mohutnosťou vystihuje určenosti prvkov objektívnej predmetnosti. Preniká k odhaľovaniu stále hlbších podstát materiálnej skutočnosti. Jeho súčasťou je osvojovanie diferencovanosti hmotných javov, ktoré je nevyhnutným krokom vyjadrujúcim rozširujúcu sa prakticko-spoločenskú schopnosť vystihovania objektívnej nekonečne mnohotvárnej skutočnosti. Zložkou postupu poznávania je tiež vystihovanie vnútornej jednoty javov objektívnej skutočnosti v celej jej komplexnosti. Objektívnym základom tohto postupu je dialektická jednota jednotlivého a všeobecného. To umožňuje prekonanie hraníc, obmedzenosti javov či ich komplexov a osvojenie si nekonečného, večného, absolútneho vo forme zákonov či kategórií. (3, s. 187)

Najvšeobecnejšia nevyhnutná určenosť prvkov predmetnosti skutočnosti je atributívna určenosť. V subjektívnej rovine je vyjadrená katego-

riálnou formou. A práve univerzálne filozofické kategórie odrážajú atributívnu určenosť hmotnej skutočnosti. (9, s. 59) Z nevyčerpatelnosti objektívnej reality vyplýva aj bohatosť jej kategoriálnej, t. j. atributívnej určenosti.

Objektívna jednota atribútov hmoty predstavuje vnútornú podstatnú jednotu najvšeobecnejších určeností materiálnej skutočnosti. Zahrňuje predovšetkým súvislosť, podmienenosť a prenikanie atribútov. Súvislosť a podmienenosť najvšeobecnejších určeností skutočnosti sú aspekty filozofických kategórií. Prenikanie ako moment jednoty kategoriálnych určeností sa netýka všetkých, ale len časti kategoriálnych určeností. Vyjadruje to, že každá kategoriálna určenosť je zložkou určenosti nielen hmotných javov, ale tiež každej inej kategoriálnej určenosti. Pereturin nazýva tento aspekt jednoty kategoriálnych určeností všeobecnosťou atribútov (19, s. 7) a vzťahuje ju na všetky kategórie dialektiky. Domnievame sa, že prenikanie vyjadruje aspekt jednoty len prvej skupiny kategórií.

Táto objektívna dialektická súvislosť kategoriálnych určeností je základom súvislosti, logickej spätosti kategórií, ktoré reflektujú najvšeobecnejšie a podstatné určenosti prvkov predmetnosti skutočnosti. Preto pri ich vystihovaní musí byť reflektovaný vzťah každej kategoriálnej určenosti ku všetkým ostatným. (14, s. 116)

Žiadna kategoriálna určenosť neexistuje sama osebe v čistej podobe. Vždy sa nachádza v tesnom prepletení s inými kategoriálnymi určenosťami. (15, s. 101) Okrem tejto súvislosti a jednoty kategoriálnych určeností navzájom existuje ich objektívna jednota s jedinečnými určenosťami prvkov predmetnosti skutočnosti. To podmieňuje nekonečnú mnohotvárnosť prejavu každej kategoriálnej určenosti.

Podobne ako všetky kategórie prvej skupiny, stávajú sa tiež kategórie priestoru a času východiskami pri vystihovaní povahy hmotných javov, ako aj ich kategoriálnych určeností. Každá kategoriálna určenosť má priestorovú a časovú povahu. Jej vystihnutie je predpokladom konkrétneho a presného spoznania tej-ktorej kategoriálnej určenosti hmotných javov. Na druhej strane systematické hlboké odhaľovanie podstaty jednotlivých kategoriálnych určeností umožňuje stále hlbšie poznávanie kategórií priestoru a času, ako aj ďalších kategórií prvej skupiny systému kategórií.

Kategórie priestoru a času vystihujú atributívnu určenosť hmoty. A práve preto sa plne vzťahujú na vystihnutie základnej vymedzenosti hmotných javov, či už ide o oblasť predmetnosti či súvislosti alebo vývoja hmotných javov. Objektívny priestor a čas sú formami existencie hmoty. Pri vymedzovaní ich podstaty v analytickejšom prístupe možno o priestore konštatovať, že *priestor* je formou usporiadania hmotných javov z aspektu dynamickej existencie, koexistencie rozľahlých, v rôznych tvaroch, na rôznych miestach a rôznych vzťahoch lokalizovaných

hmotných javov. Čas je formou usporiadania hmotných javov, forma poriadku následnosti hmotných javov, ich modifikácií a pod.

V marxistickom vymedzení podstaty priestoru a času, miesta kategórií priestoru a času v systéme kategórií dialektiky treba akceptovať aj tieto aspekty. Stránkami priestoru a času ako spôsobu existencie hmotných javov sú internosť a externosť. Pre objasnenie týchto aspektov priestoru a času treba sústrediť pozornosť na niekoľko základných faktov. Objektívna predmetnosť je vnútorne diferencovaná a v marxistickej filozofii sa vystihuje tiež pojmom úrovní reality. (23; 24) Existuje veľa úrovní reality, každá má svoj typ priestoru a času. Ide napr. o mikrorealitu (a typ mikro-priestoru a mikro-času), makrorealitu (makropriestor a makročas), megarealitu (megapriestor a megačas). (25; 23)

Na základe úrovnostného prístupu možno precíznejšie odpovedať na otázku, čo znamená tvrdenie, že predmet existuje v priestore a čase. Je to závažná otázka a jej riešenie je takéto:

1. Vždy, keď uvažujeme o predmete, ide o materiálnu vec.

2. Ak vzniká nejaký predmet, tak vzniká v zložitom systéme materiálnych pôsobení medzi existujúcimi predmetmi. Priestor a čas ako spôsob existencie týchto predmetov je súčasne aj podmienkou vzniku a potom aj formou ich existencie. (23)

3. Žiaden predmet nie je iba záležitosťou jednej úrovne skutočnosti, ale obsahuje prvky iných úrovní. Preto po „vzďaľovaní“ predmetov nemôže zostať prázdny priestor a čas, lebo každé vzďaľovanie má význam len ako premiestňovanie. A negovanie predmetu má význam len ako premena, ale v žiadnom prípade nejde o ontické zničenie, absolútnu negáciu. Nemôže zostať iba prázdny priestor a čas ako nehmotné podmienky existencie.

4. Z povahy predmetov vyplýva ich ontotvornosť. Sú prvkami procesu materiálneho pohybu a vývoja a sú faktormi, ktoré určitým spôsobom podmieňujú materiálne zmeny a vývoj. Každý zánik predmetov je súčasne vznikom iného predmetu. Každý takýto proces sa realizuje v materiálnych podmienkach, ktoré sa zúčastňujú formovania vznikajúceho prvku predmetnosti. A naopak, vznikajúci, formujúci sa predmet (vzhľadom na svoju ontotvornú povahu) pôsobí na existujúci systém predmetov a určitým spôsobom ovplyvňuje svoje prostredie a teda aj existujúci typ priestoru a času. Tak každý typ priestoru a času istej úrovne skutočnosti je súčasne dialektickou jednotou formy a podmienky existencie predmetov danej úrovne skutočnosti.

5. Vzhľadom na to, že v každom predmete sú istým spôsobom obsiahnuté prvky iných úrovní skutočnosti, nebude možné vychádzať iba z jedného vzťahu medzi úrovňami, a to zo vzťahu „byť obsiahnutý“. Existujú aj ďalšie súvislosti prvkov úrovní skutočnosti — aktívne materiálne pôsobenie, vylučovanie, podmieňovanie a pod. Problém vzťahu medzi typmi priestoru a času možno riešiť na základe vystihnutej povahy

priestoru a času, jej spätosti s určitými úrovňami reality a potom podmienenosťami vlastností priestoru a času vlastnosťami a súvislosťami predmetov.

Nesprávne riešenie tejto problematiky nevyhnutne vedie k mechanistickému redukcionizmu alebo k eliminačným koncepciám priestoru a času. Je treba vychádzať zo stanoviska o jednote všetkých úrovní skutočnosti. Dialektická jednota všetkých úrovní determinuje dialektickú jednotu jednotlivých typov priestoru a času. Priestor a čas nejakej úrovne skutočnosti je súčasne aj formou aj podmienkou existencie jej prvkov.

Na základe uvedeného je možné povedať, čo rozumieme pod internosťou a externosťou priestoru a času. Pod externosťou priestoru a času rozumieme to, že priestor a čas vo svojich konkrétnych prejavoch sú podmienkami existencie predmetov. Tento aspekt priestoru a času vyjadruje podmienku diferencovanosti objektívnej skutočnosti. Z uvedeného vyplýva, akoby sa priestor a čas dotýkali len vonkajšieho vymedzenia, určenia povahy hmotných javov a nie podstaty, t. j. vnútorného. Zveličovanie, jednostranné nafukovanie tohto aspektu priestoru a času v dejinách viedlo k ich oddeľovaniu, izolovaniu od hmotných javov. Priestor a čas vystupovali v takýchto koncepciách ako absolútne, od ničoho nezávislé a ako podmienky existencie všetkých prírodných a spoločenských javov. (23)

Zvýrazňovanie externosti priestoru a času voči javom vytváralo základné predpoklady, aby sa v mechanistickom materializme formovalo stanovisko redukcionizmu, založené na princípe elementarizmu. Za základné prvky hmotných javov sa uznávali atómy vnútorne homogénne, nemenné. Východiskom dialektického materializmu je uznanie nevyčerpaceľnosti javov a ich premenlivosti, pohybu a vývoja. (5, s. 252; 4, s. 119) Každý hmotný jav je nevyčerpaceľný, vnútorne zahŕňa neobmedzený počet prvkov, vlastností, stránok.

Internosť ako aspekt priestoru a času vyjadruje: 1. to, že priestor a čas v ich konkrétnom prejave je formou existencie hmotných javov. Vlastnosti jednotlivých typov priestoru a času závisia od povahy predmetov tej-ktorej úrovne skutočnosti a ich súvislostí, 2. že, priestor a čas sú určenosťami kategoriálnych určeností hmotných javov, ktoré sú uzlami javov celej skutočnosti a sú v súvislosti s ich jedinečnými a zvláštnymi vlastnosťami. Tieto vnútorné spätosti sa budú rôznym spôsobom prejavovať v hmotných javoch, ktoré majú odlišnú povahu. Z tohto vyplýva, že musí existovať určitá nevyhnutná súvislosť medzi externými a internými aspektmi priestorovej a časovej určenosti hmotných javov.

Objektívna existencia kategoriálnych určeností hmotných javov v ich súvislostiach, t. j. v kontinuite i diskontinuite predstavuje základný predpoklad ich objektívnej logiky. Kategoriálne určenosti tvoria „sieť“, v ktorej uzlami sú ony samotné. Odrazom tejto objektívnej povahy a súvislostí kategoriálnych určeností hmotných javov sú filozofické kategórie.

Skúmanie povahy jednej kategoriálnej určenosti sa realizuje na základe vystihovania jej súvislostí s ostatnými kategoriálnymi určenosťami. A len proces tohto poznania je postupom odhaľovania podstaty danej určenosti. Znamená nevyhnutný postup od abstraktného ku konkrétnemu. V historických súvislostiach je to veľmi zložitý proces, lebo predstavuje odhaľovanie kategoriálnej určenosti v jej nevyhnutnej spätosti s jedinečným a zvláštnym.

Tak aj priestor a čas ako kategoriálne určenosti sú stále konkrétnejšie vystihované prostredníctvom povahy ostatných kategoriálnych určeností. Pochopiteľne, skúmať takéto konkrétne vymedzenie priestoru a času (tak ako aj všetkých ostatných kategórií) si vyžaduje viac miesta a iný metodologický postup, preto naznačíme len jeho najzákladnejší moment.

Keď vychádzame z naznačených aspektov kategórií priestoru a času ako reflexií objektívne existujúcich priestorových a časových určeností hmotných javov, vyplýva nám z toho tesná spätosť kategórií jednotlivých skupín systému kategórií dialektiky (tak ako sme ho uviedli). Nás zaujíma predovšetkým spätosť kategórií priestoru a času a ostatných skupín kategórií, t. j. predmetnosti, súvislosti a vývoja.

Celý komplex kategórií predmetnosti pomáha vystihovať internosť priestoru a času. Skupina kategórií súvislosti prvkov hmotných javov rozvíja určenosť predovšetkým externosti priestoru a času. Teda kategoriálne reflexie súvislosti hmotných javov umožňujú v komplexnosti vystihovať tento aspekt priestoru a času. Najkonkrétnejšie sa vystihuje povaha priestoru a času prostredníctvom kategoriálnej reflexie vývoja hmotných javov. Prejavuje sa v nej vnútorná jednota internosti a externosti priestoru a času.

LITERATÚRA

1. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané listy. Bratislava 1959.
2. ENGELS, F.: Anti-Dühring. Bratislava 1962.
3. ENGELS, F.: Dialektika prírody. Bratislava 1963.
4. LENIN, V. I.: Filozofické zošity. Bratislava 1961.
5. LENIN, V. I.: Materializmus a empiriokriticizmus. Bratislava 1958.
6. BOGOMOLOVA, T. V.: K voprosu o kategorijach kak stupeňjach obščestvennoj praktiki. Filosofskije nauki, 1975, č. 2.
7. BYKOV, V. V.: Metody nauki. Moskva 1975.
8. Čítanka marxistickej filozofie. Bratislava 1968.
9. GOTT, URSUL: O nekotorych aspektach vzaimosvjazi filosofiji i jeststveoznaniija. Filosofskije nauki, 1971, č. 4.
10. GRIBANOV, G. P.: Materiální jednota světa z hlediska současné fyziky. Praha 1972.
11. Kategoriji dialektiki kak stupeni poznaniija. Moskva 1971.
12. KOPNIN, P. V.: Logičeskije osnovy nauki. Kijev 1968.
13. KOPNIN, P. V.: Dialektika ako logika a teória poznania. Bratislava 1976.

14. K otázkam metodológie vied. Bratislava 1973.
15. Lenin a současná přírodověda. Praha 1972.
16. LEKTORSKIJ, V. A.: Problém subjektu a objektu v buržoáznej filozofii. Bratislava 1972.
17. OVČINNIKOV, N. F.: Kačestvo i svojstvo. Voprosy filosofii 1960, č. 6.
18. PANCCHAVA, I. D. — PACHOMOV, B. Ja: O principach postrojenija dialektičeskogo materializma kak teoretičeskoy sistemy. Filosofskije nauki 1973, č. 4.
19. PERETURIN, A. F.: Jedinstvo atributov materiji. Moskva 1966.
20. SPIRKIN, A.: Pôvod vedomia. Bratislava 1962.
21. ŠEPTULIN, A. P.: Gegeľovskoje rešeniye problemy vzaimosvjazi kategoriji dialektiki. Filosofskije nauki, 1973, č. 1.
22. PAVLOV, V.: Logičeskije funkcii kategorij prostranstva i vremeni. Kijev 1966.
23. MOSTEPANENKO, A. M.: Problema universalnosti osnovnykh svojstv prostranstva i vremeni. Leningrad 1969.
24. MOSTEPANENKO, A. M.: Prostranstvo i vremja v makro-, mega- i mikromire. Moskva 1974.

КАТЕГОРИИ ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ В СИСТЕМЕ КАТЕГОРИЙ ДИАЛЕКТИКИ

Эмиль Драгунь

Марксистское понимание сущности научного познания своей адекватностью превосходит все домарксистские и немарксистские подходы. Диалектическое включение общественной практики делает возможным более глубокое постижение категориальной определенности действительности и построение системы категорий. Систему категорий следует строить на основе следующих принципов: 1. предметность материальной действительности, 2. универсальная связь явлений, 3. развитие материальных явлений, 4. движение познания от явления к сущности, 5. от абстрактного к конкретному, 6. взаимосвязь категорий. Вся система категорий представляет собой комплекс основных групп категорий: форм существования материи, предметности, связи и развития. Категории пространства и времени относятся к первой группе категорий, которые являются компонентами определенности всех остальных категорий. Категория предметности глубже выражает внутренний характер, категория связи — внешний характер, а категория развития — единство внутреннего и внешнего категорий пространства и времени.